

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.64

С. Г. Вонсович, докторант, КНУ ім. Т. Шевченка

ПОЛІТИЧНИЙ ТРАНЗИТ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті висвітлено питання щодо механізмів та чинників політичного транзиту. Окреслено підходи, що згруповані за інституційним, біхевіоральним, структурно-функціональним, еволюційним і структуралістським напрямками. Схарактеризовано політичний транзитивний розвиток перехідних суспільств як процес зміни станів біфуркацій і флуктуацій з високим рівнем невизначеності. Розглянуто специфіку транзитологічних процесів на пострадянському політичному просторі. Проаналізовано зміст поняття політичного транзиту і демократичного транзиту у контексті політичного розвитку. Показано, що політичний транзит в контексті політичного розвитку можна розглядати як багаторівневий і багатозаровий процес системних змін, що відбуваються, у першу чергу, на рівні політичної системи, і на якого впливають різні фактори як лінійного, так і нелінійного характеру.

Ключові слова: політичний транзит, демократичний транзит, політичний розвиток, трансформація.

Сьогодні парадигма транзиту залишається одним з джерел конкретних методологічних прийомів до дослідження макрополітичних трансформацій. Водночас, глобальні тенденції політичного розвитку диктують нові вимоги до наукового інструментарію транзитології. Стає очевидним, що уявлення про "третю хвилю демократизації", яка продовжує тривати (С. Гантінгтон) і прийдешній "кінець історії" (Ф. Фукуяма) себе вичерпали. Тепер щодо світової політики все частіше застосовують метафору змагання "ліберального" і "авторитарного" політичних проєктів. Крім того, відзначається погіршення якості вже існуючих демократій. У цих умовах різко зростає актуальність досліджень в рамках теорії консолідації демократії, теорії демократичних переходів, що передбачає вивчення чинників і механізмів динаміки демократичного розвитку. Гострота проблеми консолідації демократії особливо очевидна на прикладі постсоціалістичних країн Центрально – та Південно – Східної Європи і деяких пострадянських політій, які у наслідок шеругу причин в історично короткі періоди були змушені здійснювати докорінні перетворення в усіх сферах суспільства. Однак, незважаючи на приклади щодо успішного демократичного будівництва, на пострадянському політичному просторі чітко простежується тенденція, за якою на виході з транзиту утворюються не стійкі демократії, а режими гібридного типу з переважанням елементів автократичних устроїв. У цих країнах консолідація демократії або не починалася, або була зірвана.

Незважаючи на культурно-цивілізаційну й історичну специфіку, переходи від тоталітарних/авторитарних режимів і процеси демократичної консолідації мають стійкий набір загальних механізмів і факторів. Прак-

тика демократичних перетворень на території пострадянських країн, в країнах Східної Європи актуалізувала необхідність перегляду стратегій системного реформування. Зазначені теорії були домінуючими у науковому інструментарії на території пострадянського простору на рубежі XX і XXI століть. В основу цих стратегій були покладені принципи класичних концепцій транзитології, теорії модернізації, що припускали механічне перенесення західних інститутів і процедур на національний ґрунт (зокрема, в Україні), метою котрих було формування режимів ліберальної демократії. Проте невизначеність результатів, суперечливий характер проведених недореформ і квазі-реформ виявили неможливість конструктивного застосування політичних інститутів, які працюють ефективно в інших політичних системах, але не мають еволюційної передісторії, відповідних практик в даній конкретній країні. Тобто виявилось, що інститут, який довів свою дієвість у контексті американської чи французької політичної та соціокультурної систем, не може так само, або ж наближено ефективно функціонувати в рамках пострадянських систем, включаючи й українську.

Актуальність вивчення особливостей політичного розвитку також обумовлена зовнішніми викликами XXI століття для пострадянського простору. Це багато в чому пов'язано з тим, що процеси глобалізації, які стали набувати достеменно нових рис, приносячи ще більш несподівані наслідки для геополітичної ситуації в світі, актуалізували проблеми ефективності трансформації суспільства із забезпеченням національної безпеки і соціальної стабільності. Поява нових суб'єктів геополітики, переформатування імперських конструкцій, неоднозначність нових форм політичної організації в країнах пострадянського політичного простору ставить під сумнів перспективи конструювання динамічних систем, здатних реагувати на виклики ззовні. Це говорить, перш за все, про переломний момент в сучасному політичному розвитку, про вичерпаність моделі розвитку, яка була сформульована в епоху Просвітництва.

Досвід переходів до демократичних режимів у політичній науці набув суттєвого осмислення. Проблематика демократичного транзиту була поставлена західними дослідниками вже в 80-і роки XX сторіччя у зв'язку із появою так званої третьої хвилі демократії. Це роботи Л. Даймонда, А. Валенцуели, Г. О'Доннела, Р. Ріса, Ф. Шміттера. Сутності політичного транзиту, функціонуванню політичних систем присвячені праці таких дослідників західної демократії, як А. Бентлі, Г. Алмонд, Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Лассуел, Л. Козер, Д. Трумен. Перехід до демократії, причини, умови і передумови такого переходу, а також проблема сталого функціонування демократичного суспільства досліджувалися Р. Далем, Т. Карозерсом, Д. Ростоу, Ф. фон Гайєком та іншими. Проблеми політичного управління процесами консолідації демократії, ролі політичної еліти в демократизації були окреслені і розглянуті в роботах Ч. Ліндблома, Г. Саймона, Р. Хантера, Д. Хіглі. Варіативність політичного переходу від бюрократично-авторитарних систем до демократичних розглянули у своїх працях Е. Арато і Д. Коен. Зокрема, ними були виокремлені стадії демократизації: ініціація, консолідація і завершення процесу перетворень.

Спроба розгляду консолідованої демократії як особливого політичного режиму, що виникає за певних умов, належить Х. Лінцу, А. Степану.

За останні роки значний інтерес до цієї проблематики спостерігається серед українських дослідників. Зокрема варто виділити роботи В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Горбатенка, А. Дем'янчука, Г. Зеленько, В. Котигоренка, А. Колодій, Ю. Мацієвського, А. Мироненка, М. Михальченка, М. Розумного, Ф. Рудича, С. Римаренка, М. Шаповаленко, Ю. Шемшученка, О. Фісуна, В. Якушика та інших. У теж час вважається необхідним вивчення процесів політичного транзиту в контексті теорій політичного розвитку як складової еволюції парадигми транзиту, що є метою даної статті.

Іманентною властивістю транзиту як розвитку є зміна декількох типів: прогрес і регрес, за допомогою як революційного стрибка, так і еволюції. Результатом може стати поява нового соціального порядку або ж реставрація. У будь-якому випадку критерієм цих змін є політична система і модель її функціонування. Це передбачає, що в рамках нового порядку робота будь-якого політичного органу або інституту дотримується виконання формальних і традиційно прийнятих правил і ритуалів в строго встановленій послідовності. А власне політична система (або її складові компоненти) характеризується здатністю до політичної мобілізації та здійснення запланованих акцій. Водночас дискусійним залишається питання щодо механізмів та факторів політичного транзиту. Наявні в сучасній політології підходи умовно можна згрупувати за такими напрямками:

1. Інституційний (С. Гантінгтон [7], Дж. Нельсон [18]), що виокремлює у якості важливого чинника політичного переходу зміну політичних інститутів.

2. Бігевіоральний (Г. Алмонд) [9], який передбачає зміну моделей політичної поведінки.

3. Структуралістський (Д. Істон [13], Е. Шилз [26, р. 269], С. Ліпсет [16, р. 51]) за якого акцентується увага на рольових, соціальних і групових засадах політичної поведінки

4. Еволюціоністський (У. Росту [24, р. 350]), який вважає, що політичний розвиток відбувається однолінійно і різні політичні системи так чи інакше досягають однакового результату. Еволюціоністи виділяють в якості факторів політичного транзиту такі структурні параметри: економічний рівень розвитку країни та відповідні їм соціальні показники, такі як рівень урбанізації, рівень освіти, наявність стійкого середнього класу. Окремі еволюціоністи (Д. Аптер [10, р. 124], К. Дойч, Р. Інглехарт [3, с. 118]) вважають, що суттєвим чинником транзиту є зміни в системі цінностей і моделях поведінки. Так, на думку К. Дойча, основними чинниками, що впливають на транзитивні процеси, є: мобілізація населення, його включеність у політичний процес, тобто перетворення громадян в активних політичних акторів; зміни в економіці та соціальній структурі суспільства; зміна цінностей і моделей поведінки окремих громадян [12, р. 497].

5. Прихильники структурно-функціонального походу (Т. Парсонс) вважають, що причиною політичного транзиту можна вважати функціональну диференціацію всередині як самої соціальної системи, так і її політичної складової, тобто політичної системи.

Ряд авторів (Г. Алмонд, Б. Мур [17, р. 321], Л. Пай [4, р. 69], Ф. Пігс [22, р. 218], С. Хантінгтон) переконані, що на перебіг політичного транзиту впливає нелінійність розвитку. При цьому політичний транзит має варіативний характер і приносить різні результати. Чинниками транзиту за нелінійного розвитку можуть бути, політичні інститути (Г. О'Доннелл [19, р. 97], А. Пшеворський [21, р. 175], Т. Скокпол [27], Ф. Шміттер [25, р. 430]).

На думку інших дослідників, такими чинниками виступають: взаємодія політичної системи із зовнішнім середовищем, ступінь інституціоналізації інтересів і специфіки політичних інститутів у тій чи іншій країні. Як вважає С. Хантінгтон, характер політичного розвитку залежить від того, наскільки характер інституціоналізації відповідає рівню участі громадян у політиці і ступеня соціальної мобілізації. Відставання процесу інституціоналізації від темпів зростання мобілізації та участі зумовлює появу політичних криз і нестабільності в перехідних суспільствах [14, р. 137].

Політика розглядається нами як своєрідний турбулентний потік, що поєднує в собі як порядок, так і зміну. В основі порядку і зміни лежать різні механізми успадкування, а також інноваційності, функціонування і відтворення; доцентрові і відцентрові тенденції. Загалом, все це вводить систему в стан біфуркації. Внаслідок чого починають взаємодіяти взаємопов'язані процеси стабілізації та збереження вже існуючого порядку. Як результат цієї взаємодії виникають явища флуктуації та ритмічної циклічності зміни різних політичних станів. Виходячи з вищевказаних визначень, можна зробити висновок про те, що політичний транзит включає в себе низку якісних змін, які відбуваються в різних сегментах політичної системи. Це зумовлює якісні зміни у самій системі, надаючи їй адекватного характеру під впливом процесів, що відбуваються в навколишньому середовищі. Тому політичний транзит в загальному сенсі є процес, іманентний історії людства з точки зору вироблення певних реакцій – відповідей на поставлені виклики.

Важливим чинником політичного транзиту, що вимагає пильної уваги, є так званий критичний чинник. Це варто розуміти як співвідношення між: 1) інституційними можливостями системи; 2) потребами громадян, які вони висловлюють; 3) політична участь громадян із приводу реалізації їх потреб. З точки зору забезпечення стабільності системи, із зростанням потреб повинні відповідно розширюватися можливості щодо їх задоволення. Дисбаланс між цими показниками неминуче призводить до зростання авторитарних тенденцій, посилені негативними політичними настроями в суспільстві.

Використання концептуальних моделей в контексті транзиту дозволяє простежити рівень і масштабність змін політичної системи та її окремих сегментів в їх лінійному вимірі, еволюційного накопичення властивостей певного типу.

При аналізі перехідних суспільств досить важко використовувати певні концептуальні моделі, що робить критерії розвитку розмитими або ж наповнює ці критерії новим змістом. Критерії якісних змін в умовах стабільних і лінійних процесів за своїм впливом на функціонування полі-

тичного режиму можуть мати амбівалентний характер. У пострадянських суспільствах інституціоналізація політичного плюралізму може призвести до появи авторитарних режимів, наприклад, делегативних демократій, або ж неототалітаризму фашистського типу, а прагнення створити національну державу – до системного порушення прав людини.

У процесі політичного розвитку завжди присутні як раціональні і керовані зміни, так і зміни некеровані, латентні, які простежуються на значних історичних відрізках і які пройшли тривалий селективний відбір. Використовуючи термінологію теорії катастроф і синергетики, можна схарактеризувати політичний транзитивний розвиток перехідних суспільств як процес зміни станів біфуркацій і флуктуацій з високим рівнем невизначеності. Це, безумовно, свідчить, що власне політичний транзит носить нелінійний, багатофакторний і різновекторний характер. Результатом взаємодії різних факторів і векторів розвитку є поява деяких стійких політичних систем і політичних режимів. Зауважимо, що останні визначаються більшою мінливістю, яка все ж не призводить до дисбалансу власне політичної системи.

Для вивчення особливостей політичного транзиту у перехідних суспільствах, на наш погляд, необхідно використання інституційних підходів, які дозволяють виявити структурні компоненти власне розвитку. Один з теоретиків інституціоналізму, С. Гантінгтон у книзі "Політичний порядок у змінюваних суспільствах" пропонує жорстку детермінованість між політичним розвитком і інституціоналізацією. Інституціоналізація, на думку дослідника, є процесом, протягом якого організації та процедури набувають стабільності і значимості.

Рівень інституціоналізації будь-якої політичної системи може бути визначений за допомогою адаптованості, складності, автономності та узгодженості її організацій та процедур [15, р. 12]. При цьому в умовах перехідних процесів, які вирізняє високий рівень нестабільності, система, що змінюється, потребує стійких структур та інститутів. Провідну роль вчений відводить такому вагомому політичному інституту, як держава, або сильної правлячої політичної партії, які мають контролювати участь мас у політиці, забезпечувати стабільність. Тому політичний транзит зумовлює зростання структурної диференціації і зміцнення офіційної влади. Раціоналізація владних функцій передбачає певну автономність і свободу урядових структур від впливу різних груп інтересів, що поєднуються з гнучкістю і структурованістю.

Спрямованість змін і характер нових інститутів дозволяють виокремити кілька моделей політичного розвитку, що характеризують ХХ століття, зокрема: політичну модернізацію, демократизацію, демократичний транзит і глобалізацію. Безумовно, це не весь перелік можливих моделей політичного розвитку, так як його осмислення вимагає глобальних зусиль не одного колективу вчених – дослідників. Але багаторазові спроби створення багатофакторних моделей політичного розвитку поки не завершилися успіхом, оскільки не відповідають ані критеріям універсальності, ні елементарним вимогам верифікації. На наш погляд, розглядаючи транзитологі-

чні процеси на пострадянському політичному просторі, доцільно використувати ряд критеріїв політичного розвитку, запропонованих Л. Паєм. Зокрема, він виокремлює такі його характеристики: структурна диференціація і спеціалізація, зростаюча адаптивність системи, тенденція до "рівності", що уможлиблює залучення громадян до політичного життя і призначення на державні посади за принципом компетентності [20].

З нашої точки зору, доцільно доповнити цей перелік показників розвитку, які суттєво визначають зміст транзиту, рівнем залученості в глобалізаційні процеси, хоча в першу чергу політична глобалізація сама є певною тенденцією політичного розвитку. Результатом може бути поява так званої "призматичної системи" як якоїсь гетерогенної структури, здатної функціонувати в різних еволюційних режимах, включаючи традиційний і сучасний [23, р. 866].

З'являються, також, і власні моделі "системної життєздатності", які не тільки відрізняються від сучасних західних суспільств, але й є не схожими на традиційні суспільства. До категорії таких потрапляють соціально – політичні утворення на пострадянському просторі. Іншими словами, транзитивний процес спроможний призвести до появи системи, що поєднує в собі риси як традиційного, так і сучасного суспільств. При чому можуть виникати несподівані політичні форми у вигляді, наприклад, гібридних демократій.

Кожне історичне суспільство розвивається на власних підставах і у властивих для нього темпоритах, які не збігаються із засадами і ритмами інших спільнот. А деякі, досягнувши певного рівня свого розвитку, взагалі зупиняються у своїй соціокультурній еволюції. Історична статистика показує, що кількість спільнот, які здійснюють еволюційний стрибок з більш низького рівня соціальної організації на більш високий, приблизно на порядок нижче числа спільнот, яким не вдається подолати цей поріг. Якоюсь мірою існування "золотого мільярда" говорить на користь вищевказаної тези.

Зауважимо, що в умовах глобалізації економічний розрив звукує можливості бідних держав впливати на власну економіку і внутрішній ринок. Така тенденція значно послаблює функції національної держави і її можливості забезпечення безпеки країни і культури. Крім того, відбувається розмиття усталених параметрів ідентифікації народів. Все це сприяє виникненню нових векторів політичного розвитку, спрямованих на вироблення адекватних реакцій на зовнішні виклики. Водночас відповідна ситуація виникає і на Заході, оскільки "надзвичайний відрив постіндустріальних країн від решти світу, з одного боку, характеризує їх переваги, однак, з іншого – не дозволяє їм бути спокійними щодо тероризму та криміналізації, наркотиків, екологічних проблем у світі, люмпенізації частини власного населення та зростаючого припливу іммігрантів (змушених залишати звичні місця через нерозвиненість економіки, епідемій і воєн), соціальної нерівності в світі і в своїх країнах, докорінної перебудови власних спільнот, ісламського радикалізму і невдач у реформуванні посткомуністичних країн" [6, с. 88].

Глобалізація, формуючи нові тенденції розвитку, фактично не вирішує проблеми нерівності регіонів світу, закріплюючи периферійний характер окремих країн. Зокрема, периферійного статусу набули і нові незалежні держави після розпаду СРСР, які в рамках останнього імперського утворення займали позиції напівпериферії. Це не може не позначитися на тенденціях політичного транзиту у кожній країні і виборі нею типу і моделі політичного режиму, тобто на всій сукупності інститутів і процедур, цінностях і політичних установах політичних еліт і населення.

Критерієм успішності демократичних перетворень, таким чином, є інституціоналізація політичного плюралізму, проведення виборів, формування уряду на підставі результатів виборів. Показником завершеності демократичного транзиту, на думку Р. Дарендорфа і С. Хантінгтона, є подвійний електоральний цикл. Цей цикл передбачає проведення виборів на основі демократичних принципів та зміну урядів за підсумками цих виборів. Двічі змінившись, законодавчий корпус і виконавча влада на чолі з президентом країни є критерієм успішності проведення демократичних перетворень, оскільки склалася системи правил гри для політичних еліт. Але при цьому, однак, важливим є також характер виборів, моделі рекрутування еліт, особливості політичного класу за наступництвом, рівень політичної культури населення та її особливості. Не менш визначальним чинником є характер попереднього режиму, соціально-економічний рівень розвитку. Тобто, в якості критеріїв демократичного транзиту пропонувалися певні процедури, яких явно було недостатньо для аналізу демократичних змін. Фактично увагу транзитологів змістилася від передумов демократії до самого процесу її створення, тобто до процесуальних та процедурних компонентів політичного розвитку. Саме тому основні зусилля дослідників спрямовувалися на процеси виборів, становлення багатопартійності, процедури зміни президента і парламенту, проведення референдумів. Прикладом використання процедурного підходу є виділені Х. Лінц і А. Степаном фактори консолідації демократії. При цьому набув поширення власне термін "transition to democracy", або ж "демократичний транзит" (демократичний перехід). Це спричинило за собою появу нових термінів, метою яких був опис феноменів демократизації третьої хвилі. Розмитість понять, що зберігалася, також сприяла посиленню методологічної еkleктики і понятійної плутанини у вивченні "нових демократій". Зазвичай дослідники транзиту брали визначення передбачуваної "точки прибуття" процесу транзиту практично без дискусій і за замовчуванням. Водночас невизначеність результатів транзитів підкреслювалася в присутності в назві не "переходів до", а "переходів від" (від авторитарних режимів, від військових режимів). Стереотипи ліберально-демократичного дизайну західного типу імпліцитно і експліцитно домінували в дослідницьких проектах щодо спрямованості перетворень.

Поки термін "демократичний транзит" використовувався стосовно країн Латинської Америки, Центральної та частково Східної Європи, він не викликав особливих сумнівів у середовищі вчених і політиків. Це пояснювалося тим, що джерела перетворень були зрозумілими, а форму-

вання основних інститутів демократії, з їх точки зору, приблизно мало той самий алгоритм, що і в країнах стабільних демократій. Хоча сумніви вже почали з'являтися у фахівців з країн Латинської Америки, де поставторитарні перетворення давали абсолютно несподівані результати і "точка прибуття" відрізнялася від очікуваної у транзитології.

У сучасних публікаціях термін "демократичний транзит" вже не містить раніше заданої лінійності і телеологічності. Це свідчить про невпевненість у достовірності знань про особливості режиму, який руйнується. Водночас вже немає переконаності в обов'язковості успішної інсталяції демократичних інститутів. Однак постала необхідність у перегляді умов розвитку демократії в країнах пострадянського простору, оскільки попередні висновки вже говорили про їх нерелевантність. Зокрема, американська дослідниця Валері Банс наполегливо і тривалий час стверджувала про неможливість екстраполяції закономірностей демократизації в Латинській Америці на Східну Європу і країни колишнього Радянського Союзу. Цю неможливість В. Банс пов'язувала, в першу чергу, з відмінністю структурних факторів демократизації в цих регіонах, які більшість транзитологів ігнорували, надавши перевагу актороцентризму. "По-перше, ... є ряд відмінних аспектів у досвіді демократизації кожної країни і, де це трапляється, в досвіді редемократизації. По-друге, в той же час є близькі до універсальних характеристик демократизації, особливо якщо ми обмежимо нашу увагу структурами всередині хвиль (демократизації). Нарешті, є важливі процеси демократизації, які потрапляють між цими двома крайнощами. У певному аспекті демократизація успадковує стійкі структури всередині регіонів, але які вирізняються, тим не менш, між регіонами" [11]. В. Банс справедливо, з нашої точки зору, підкреслювала думку про існування двох різних процесів демократизації: 1) демократизації як первинного досвіду становлення демократичних інститутів; 2) процесу редемократизації як відновлення діяльності інститутів демократії після колапсу авторитаризму, який, у свою чергу, наставав в результаті слабкості демократичних процедур. При цьому важливо звертати увагу на наявність як загальних закономірностей усередині кожної хвилі демократизації, так і загальних характеристик демократичних змін в рамках одного регіону. Водночас залишається як і раніше відкритим питання, до якої моделі демократії відбувається транзит, які чинники впливають на особливості функціонування демократичних інститутів під час їхнього становлення? Якщо в західній літературі дискусії щодо сутності демократії відбуваються постійно, то український дискурс використовує цей термін без будь-яких уточнень, тим більше, що в тексті Конституції констатується демократичність держави. Це засвідчує той факт, що "поняття "демократія" мало різне значення для різних людей, у різний час і в різних регіонах і частинах світу.

Для того, щоб зрозуміти природу сучасних переходів і їх форм, а саме демократичних транзитів, необхідно відповісти на ряд питань – від чого перехід, від якого типу або від якої моделі режиму дане товариство, очолюване елітами, намагається піти, якими є передумови для успі-

шого подолання інерційного розвитку та формування нових підходів до стратегічного розвитку суспільства. Найпростіший шлях для досягнення цієї мети – використання дихотомічної моделі: "демократія – недемократія", як і в теорії модернізації: "традиційне – сучасне суспільство". Необхідно, однак, отримати відповідь і на інше ключове питання, – до якої моделі суспільства і політичного режиму воно намагається прийти? Нарешті, третє питання – яка модель реально вибудовується в результаті практичної діяльності політичних акторів і наскільки вона корелює з критеріями класичної моделі ліберальної демократії? Якщо на перші два питання транзитологи відповідали впевнено, то третє питання ними навіть не ставилося, що і послужило причиною сучасної кризи даної пояснювальної моделі політичних транзитів. Крім того, відсутність виразної теорії і напрацьованого категоріального апарату вносить додаткові труднощі у вивчення нових політичних режимів на території Східної Європи і колишнього Радянського Союзу.

Найбільш актуальним залишається питання вихідної точки транзиту, тобто характеристики авторитарного або тоталітарного режиму, причин його кризи. Криза режиму неминуче супроводжується кризою цінностей, а значить, зростає потреба в нових цінностях, які й формують цілі транзиту. Проте криза політичної системи завжди являє собою і кризу ціледосягнення їх ресурсного забезпечення. Ресурсне забезпечення, в свою чергу, вимагає зміни інституційної та нормативної складових системи. Все це в сукупності впливає власне на процес транзиту і, відповідно, на формування моделі політичної системи, яка постає в процесі транзиту. Ті фактори, які сприяли розвалу авторитарного режиму, перестають носити конструктивний характер. Так, одним із факторів розвалу СРСР був негативний консенсус щодо ролі КПРС, а на рівні радянських республік – відносно домінуючої ролі Москви і комуністичної ідеології. Однак тільки на основі негативного консенсусу, який сприяв об'єднанню антисистемних сил і розвалу авторитаризму, неможливо забезпечити стабільний розвиток суспільства і закласти фундаментальні принципи політичної системи. Для цього необхідні актори і фактори творення. Для виявлення основних відмінностей між факторами руйнування і утвердження політичного режиму необхідно виявити рушійні сили (соціальні групи, внутрішньоелітні угруповання), структурні чинники цих процесів. Дослідник Д. Растроу в статті, написаної ще 1970 року, "Переходи до демократії: спроба динамічної моделі", замість притаманного концепціям модернізації функціоналізму запропонував до аналізу демократичного переходу "генетичний підхід". Він підкреслював, що при створенні динамічної моделі політичної трансформації необхідно виокремлювати генезис демократичного режиму і його функціонування. "Фактори, – зазначав вчений, – що забезпечують стійкість демократії, не обов'язково рівнозначні тим факторам, які породили дану форму устрою політичної системи: при поясненні демократії необхідно проводити розходження між її функціонуванням та генезисом" [5, с. 588]. Іншими словами, причини, які потягли за собою кризу і розпад попереднього авторитарного

режиму, фактори, що стимулювали появу саме таких інститутів демократії (наприклад, тип електоральної системи), а також фактори зміцнення життєстійкості цих інститутів і затвердження норм та процедур їх функціонування, можуть не збігатися і навіть суперечити один одному. Більше того, наслідки впливу їх комбінацій не повторюються.

Д. Растроу обмежив своє вивчення демократичних моделей країнами, в яких передумови демократичних транзитів мали виключно ендегенний характер, тобто на них не впливали такі зовнішні фактори, як інтервенція, присутність іноземних військ на території держави (як це мало місце в Німеччині та Японії), а ідеї демократії не були імпортовані іммігрантами (в першу чергу, вихідцями з Австралії, Канади, США і Нової Зеландії, кожна з яких була продуктом саме імпорту ідей і процедур лібералізму і демократії з Великобританії). Тому можливості екстраполяції даної моделі є дещо обмеженими. Водночас події в деяких країнах Східної Європи та Україні підтверджують основні тези динамічної моделі Д. Растроу.

На ритми і характер змін у суспільстві впливають як генетичні передумови, так і безліч змінних величин, які трансформують контексти політичної динаміки. Комбінації цих причин і факторів можуть створювати безліч форм і типів політичних режимів. Згідно концепції Д. Растроу, успішний перехід до демократії (демократичний транзит) здійснюється у комбінації двох чинників: 1) певного рівня національної єдності і 2) політичного протиборства основних соціальних груп і політичних акторів. Порівнюючи переходи до демократії у двох країнах (Швеції з 1890 по 1920 рр. та Туреччині з 1940 по 1960 рр.), він виділяє такі фази динаміки політичних змін (політичних транзитів – С. В.). По-перше, підготовча фаза, в процесі якої загострюються конфлікти між основними соціальними і політичними силами, по-друге, фаза прийняття рішень, яка передбачає пошук компромісу між основними акторами у відповідності з основними правилами політичної гри, по-третє, фаза звикання (закріплення), під час якої відбувається затвердження нових форм спілкування, відпрацьовуються прийняті правила гри і встановлюються демократичні інститути.

Слід зауважити, що подібний алгоритм змін властивий не тільки демократичним переходам. З нашої точки зору, подібну динаміку процесів можна побачити у всіх практиках змін: етап кризи політичного режиму і його розпад, фаза пошуку і прийняття рішень, вироблення нових правил гри, фаза звикання і консолідації на основі прийнятих угод. Такий алгоритм є характерним під час усіх революцій і трансформацій суспільств. Інше питання – характер цих змін і динаміка зазначеного процесу: це може розтягуватися на десятиліття, а може відбуватися протягом декількох місяців і років. Правда, фаза звикання може бути досить тривалою при будь-якій динаміці. Це зумовлюється, в першу чергу, структурними факторами, які не піддаються швидким змінам.

Отже, Д. Растроу вважав, що основною передумовою успішності політичних (демократичних) переходів – трансформацій є національна єдність країни. Наявність вже сформованої політичної нації означає, що для населення і політичних еліт в процесі демократизації не існує про-

блеми ідентифікації, і тому творчі сили не витрачаються на пошук і утворення консенсусних базових цінностей, які вже de facto існують, а спрямовуються на створення більш ефективних механізмів прийняття рішень. Хоча він і підкреслює наявність корелюючих між собою змінних величин, але національна єдність не відноситься до цих чинників і фактично є структурною передумовою демократичних трансформацій. Подальше виділення фаз цієї моделі відноситься тільки до одного сегмента суспільства, а саме – до політичної еліти. Відносини між елітами щодо нових політичних інститутів проходять через фази протиборства і принципових політичних компромісів до габітуації (закріпленню) нових правил гри та утвердження інститутів політичної демократії.

Модель демократичних трансформацій Д. Растоу, з одного боку, є якоюсь ідеально-типовою моделлю, хоча її побудова на основі виняткових, таких, що рідко зустрічаються обставин і чинників звужує її евристичний потенціал, оскільки передбачає виключення безлічі структурних і змінних факторів. Наприклад, як пояснити за відсутності єдиної політичної нації в Україні утвердження її як суб'єкта міжнародного права? У той же час – стійкість формальних інститутів демократії, незважаючи на використання адміністративного ресурсу, їх певну керованість? Це може говорити про те, що формальні інститути демократії мають ресурс стійкості при наявності ендогенних факторів і можуть виконувати функцію легітимації існуючого політичного режиму. А відсутність політичної нації може компенсуватися значною фрагментацією суспільства, що не має поки що потенціалу для формування структурованої політичної сили, яка може відіграти деструктивну роль. Водночас формальна демократія без процедурної демократії і наявності громадянського суспільства може породжувати квазідемократичні режими з авторитарними методами управління. За відсутності політичної нації та громадянського суспільства політичний розвиток визначається державними структурами і, насамперед, виконавчою владою. Подібні явища і процеси фактично спостерігаються у всіх країнах на пострадянському просторі: принцип ротації політичних еліт, спадкоємність влади, яка не виходить за межі досить обмеженого кола олігархічних кланів і політизованої бюрократії. Водночас "вектор причинної зумовленості" за Д. Растоу, не завжди спрямований від соціальних та економічних факторів до політичних. Він не завжди йде від переконань і позицій до дій. Таким чином, посилюється мінливість самих чинників впливу і збільшується невизначеність їх наслідків. По суті, різні (найчастіше, реально протилежні) умови необхідні для створення і для виживання даного типу режиму. Наприклад, постколоніальні країни утворюються в умовах войовничого антиколоніалізму, але виживають за допомогою кропіткої роботи з вирішення проблем внутрішньої і зовнішньої політики. Військові режими зазвичай виникають в результаті таємних змов і військового заклоту, але виживають у міру набуття ними широкої підтримки народу в союзі з громадянською бюрократією або політичною партією. Харизматичні лідери, згідно М. Вебера, зміцнюють свої позиції, створюючи видимість дива, але підтримують

легітимність щоденною політикою і бюрократизацією влади. Абсолютна монархія найкраще підтримується безумовною повагою громадян до традиції престолоусадкування, але, очевидно, не може бути знову створена на цих принципах. Тому демократія виростає з конфлікту і компромісу, але виживає завдяки зростаючому громадській згоді.

Таким чином, фактори, що сприяють створенню режиму, і фактори, що сприяють його зміцненню і підтримці, утворюють різні групи зв'язків і можуть між собою зовсім не корелювати або корелювати опосередковано. У першу чергу, радикальну зміну влади здійснюють одні групи еліт, а формують процедури і принципи функціонування політичної влади інші групи еліт. Більше того, результати перетворень можуть не виправдати очікувань ні на рівні політичних еліт, ні на рівні населення. Тому вважаємо, що доцільно, відштовхуючись від запропонованої вченим моделі, використовуючи більше індикаторів із урахуванням екзогенних факторів, в першу чергу, глобалізаційних ефектів, створювати нові типи прогностичних моделей динаміки демократичних транзитів "третьої хвилі". І тоді можна розглядати процеси демократичних переходів з точки зору синергетичного ефекту, який би дозволив подолати недоліки процедурного і стреткурного підходів [1, с. 207].

Оскільки у транзитології центральним поняттям є політичний транзит, то термінологічно під цим поняттям зазвичай розуміють ланцюг соціальних та інституційних змін у напрямку від авторитарних режимів до демократичних методів управління. Даний підхід значно звужує розуміння переходу як всіляких форм перехідних процесів (еволюційних або ж революційних, безперервних або ж дискретних), що супроводжували людство протягом усієї його історії від традиційного суспільства до сучасного. Демократичний транзит – це процес, який у широкому значенні починається з того моменту, коли існуюча авторитарна система починає демонтуватися, і потім через фазу конституювання нової демократії розвивається до її інвагуації і повноцінного функціонування. Дане поняття об'єднує різні за своїм характером, моделями і результатами соціально – політичні трансформації, які відбуваються на сучасному етапі демократизаційні хвилі. З нашої точки зору, це поняття дозволяє відобразити різноманітні форми та обставини, багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій. У той же час це поняття має на увазі відсутність гарантованості переходу до демократії та її консолідацію. Тому вважається, що цим поняттям позначаються поліморфні процеси переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого. Окремі дослідники наголошують на суттєвій нейтральності в аксіологічному відношенні і велику змістовність саме терміну "демократичний транзит" у порівнянні із терміном "перехід до демократії", тому що останній фіксує результат системних трансформацій, який зустрічається дуже рідко. Демократичний транзит лише фіксує одну зі складових системних перетворень поставторитарних / посттоталітарних режимів. З нашої точки зору, існує декілька позицій, які дозволяють наполягати на деякій легітимності, а можливо з часом і легалізації даного терміну в сучасній полі-

тології. Перший аргумент на користь використання слова "транзит" замість слова "перехід" ґрунтується на етимології назви нового напрямку порівняльної політології – транзитології (transitology), яка вивчає політичні структури посттоталітарних і поставторитарних режимів, що виникли в основному після Другої світової війни. Але головним об'єктом її дослідження є режими "третьої хвилі демократизації". Причому сам об'єкт досліджень транзитології існував задовго до появи відомої книги С. Гантінгтона "Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ століття", вихід якої стимулював перегляд класичних концепцій демократії, а концепція хвилеподібності демократизації стала однією із провідних у даному напрямку політології. Термін "перехід до демократії" має право на існування, але його доцільно використовувати у більш широкому сенсі, включаючи появу давньогрецьких демократій і становлення сучасних стабільних ліберальних демократій. Ряд понять не можна однозначно перекласти з англійської мови, але вони можуть вірно "схоплювати" особливість політичних феноменів у суспільствах системних трансформацій. До таких понять і належить слово "транзит". "Транзит" як калька з англійського слова transit (а не звичного – transition, і вже у жодному разі не transitive) – термін, і зовсім відноситься до логіки (словники та енциклопедії з філософії і логіки), який в ing – формі означає щось невизначене і яке розвивається; що проходить між якимись точками, від однієї точки стану до іншої, й яка б могла застигнути в зовсім іншій конфігурації поза цих точок або перетворитися на автономну точку, тобто набути самостійну якісність і породити новий тип соціальних і політичних відносин. Безумовно, його приблизний слов'янський аналог – "перехід", "перехід до демократії" та "Перехід" – вже досить перевантажені в політологічному та соціологічному дискурсі, в той же час несуть в собі заданість і разом з тим – печатку тимчасовості, девіантності, і, на жаль, прикрої необхідності. Це, з одного боку, змушує ідеалізувати кінцеву мету цього розвитку / трансформації (в даному випадку, західну модель ліберальної демократії), а з іншого – розглядати попередню історію як щось випадкове і протиприродне, і тому не заслуговує уваги професіоналів або ж передбачає аналіз режимних феноменів, що виникли, тільки в певному негативному форматі [8, с. 129]. З цієї точки зору, перехід до демократії вже припускає, що зміни можуть бути тільки у бік створення політичних інститутів мінімалістською демократії (демократії, що має лише набір певних інститутів, таких, як вибори і політичні партії) і все, що не відноситься до становлення цих інститутів, не заслуговує на увагу. А якщо виникає щось несхоже на західні конструкції демократії, які перебувають у постійній динаміці, але все ж є демократичними по суті? Крім того, може виникнути більш адекватна форма політичного режиму для країни навздогінного типу розвитку в глобальному контексті напруги двох (традиційної та рефлексивної) модернізацій. З цього приводу не втратила своєї значимості думка Р. Дарендорфа: "Дорога до свободи не є переходом від однієї системи до іншої: вона веде у відкриті простори нескінченних і можливих станів майбутнього, які іноді змагаються один з

одним" [2, с. 217]. Тому транзит (у сучасному контексті – демократичний) – це і є дорога до свободи з незвіданими і контрастуючими, конкуруючими і суперечливими початками.

Варто підкреслити, що у транзитологічній літературі в цьому відношенні панує певний хаос, і багато авторів в одному і тому ж тексті можуть вживати це поняття у двох сенсах, ніде не обумовлюючи значення, але з контексту ці смисли стають зрозумілі. З нашої точки зору, має сенс говорити про транзит як загальний процес становлення інститутів мінімалістської демократії, включаючи сюди і консолідацію. У вузькому сенсі "транзит" також має право на існування, але займає він досить незначний інтервал, незалежно від того, який режим у підсумку з'являється. Тому, можливо, є сенс це позначити як первинний (або процедурний) транзит, за чого еліти визначають для себе правила гри, за якими вони будуть брати участь у політичному процесі.

Очевидно, що важливими у формуванні нового політичного режиму є лібералізація, демократизація і конституційний порядок, який дозволяє в його рамках регулювати політичні конфлікти. Бо якщо ці процеси незавершені, а сам конституційний порядок піддається сумніву, то навіть наявність формальних інститутів демократії не забезпечує врегулювання конфліктів. Виділення "первинного транзиту" є тільки аналітичної процедурою, оскільки на практиці, безумовно, політичний процес має єдину динаміку. При чому одна фаза транзиту переходить в іншу на різних рівнях і в різних сегментах політичної системи в різний час і має різну ритміку, тому тканину його практично досить важко роз'єднати.

Відразу слід обмовитися, що, з одного боку, демократичний транзит (перехід) в пострадянських країнах є субкатегорію ширшого явища демократичного транзиту в класичному і широкому розумінні, а з іншого боку, є підстави виділити демократичний транзит посткомуністичного типу в окрему категорію. Це пов'язано з тим, що відбувається він в умовах системних трансформацій, формування сучасного суспільства, тобто відбувається "домодернізація" посткомуністичних суспільств, хоча завдання вирішуються приблизно ті ж, що вирішували й країни Європи та Америки не тільки у XIX ст., але й протягом двох третин двадцятого сторіччя. Крім того, виділення в окрему категорію даних змін обумовлюється наявністю деяких нових обставин і чинників, невідомих країнам класичних транзитів.

По-перше, вони не переходили від тоталітаризму та командної економіки до демократії та ринку, по-друге, зміни відбувалися десятиліттями, якщо не століттями, по-третє, міжнародний контекст, який створює не тільки відповідний фон для спрямованості змін, але й забезпечує їх легітимацію, або навпаки, сприяє делегітимації нового режиму, по-четверте, відсутній фактор прямого політичного і військового впливу на внутрішнє реформування країни, як це було в країнах другої хвилі демократизації, але який мав певний вплив (хоча політика військового втручання (Югославія, 1999 р., Росія, 2014 р.) і фінансового та інформаційного забезпечення деяких політичних сил і режимів за допомогою як точкових акцій, так і системної матеріальної допомоги присутній в краї-

нах СНД); по-п'яте, геополітичний контекст і процеси глобалізації, які продовжували впливати на принципи організації політичного розвитку. Ми розуміємо демократичний транзит і в широкому, і у вузькому сенсі цього слова. Це поняття включає в себе не тільки демократичні інтенції (декларовані і реальні) еліт, а й власне формування демократичних інститутів і процедур та їх комбінації із збереженням інститутів, норм і процедур попередніх авторитарних і тоталітарних режимів.

Таким чином, політичний транзит в контексті політичного розвитку можна розглядати як багаторівневий і багатшаровий процес системних змін, що відбуваються, насамперед, на рівні політичної системи, відчуває на собі вплив різних факторів як лінійного, так і нелінійного характеру. Нелінійність, за чого провідну роль відіграють випадкові чинники і так звані "хреодні ефекти", властива перехідним суспільствам в ситуації біфуркації. Сутність поняття хреодного ефекту полягає в тому, що випадкові причини можуть розпочати розвиток по неоптимальному шляху, рух по якому буде ускладнюватися можливістю зміни траєкторії транзиту. Це призведе до того, що обрана неоптимальна модель розвитку значно знизить можливості вибору, ресурси зміни. Щодо лінійності, то вона домінує в умовах стабільного розвитку. Політичний розвиток транзитивного суспільства супроводжується амбівалентними процесами інновації та реставрації, характеризується так званою нестабільною стабільністю і значною конфліктогенністю. В умовах транзитивності суспільства безумовна першість належить перетворенням у сфері політико – владних відносин, від яких залежить спрямованість змін в економіці та соціумі. Тому серед критеріїв транзитивного процесу на першому місці мають бути рівень використання демократичних процедур і ступінь політичного плюралізму, політичної участі населення і конкурентність політичних еліт.

Список використаних джерел:

1. Вонсович С. Г. Політичний транзит у контексті синергетичного підходу / Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 70. – С. 200–210.
2. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе / Р. Дарендорф. – М. : Ad Marginem, 1998. – 356 с.
3. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения. Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Венцель. – М. : Новое изд-во, 2011. – 464 с.
4. Пай Л. Незападный политический процесс / Л. Пай // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 66–86.
5. Растоу Д. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. Растоу // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. – К., 2005. – С. 583–604.
6. Федотова В. Г. Модернизация и глобализация / В. Г. Федотова // Мегатренды мирового развития / отв. ред. М. В. Ильин, В. Л. Иноземцев. – М., 2001. – С. 83–93.
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон ; пер. с англ. В. Р. Рокитянского. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
8. Шаповаленко М. В. Демократический транзит с точки зрения мир-системного анализа / М. В. Шаповаленко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. – 2000. – № 487. – С. 123–130.
9. Almond G. Political development. Essays in heuristic theory / G. Almond. – Boston : Little, Brown and company, 1970. – 331 p.
10. Apter D. Rethinking Development. Modernization, Dependency and Postmodern politics / D. Apter. – London : Sage Publications, 1987. – 326 p.
11. Bunce V. Comparative Democratization. Big and Bounded Generalizations / V. Bunce // Comparative Political Studies. – 2000. – Vol. 33, № 6/7. – P. 726–727.
12. Deutsch K. W. Social Mobilization and political development / K. W. Deutsch // Political Science Review. – 1961. – № 55. – P. 493–514.
13. Easton D. A Systems Analysis of Political Life / D. Easton. – New York : Wiley, 1965. – 507 p.
14. Huntington S. Political Order in Changing

Societies / S. Huntington. – New Haven : Yale University Press, 1968. – 488 p. 15. Huntington S. The Clash of Civilization and the Remaking of the World Order / S. Huntington. – New York, 1996. – 368 p. 16. Lipset S. Cleavage structures, party systems and voter alignments. An introduction / S. Lipset, S. Rokkan // Party systems and voter alignments. – New York, 1967. – P. 1–64. 17. Moore B. Social origins of dictatorship and democracy: lord and peasant in the making of the modern world / B. Moore. – Boston : Beacon Press, 1966. – 596 p. 18. Nelson D. Post-Euphoric, post-communist proto-democracies / D. Nelson // East-Central Europe in the 1990s / ed. by Joan Serafin. – San Francisco, 1994. – P. 67–98. 19. O'Donnell G. Delegative Democracy / G. O'Donnell // The Global Resurgence of Democracy. – London, 1996. – P. 96–98. 20. Przeworski A. Democracy and development / A. Przeworski, F. Limongi // Democracy's Victory and Crisis / ed. Axel Hadenius. – New York, 1997. – P. 163–194. 21. Przeworski A. Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America / A. Przeworski. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1991. – 228 p. 22. Riggs F. Administration in Developing Countries. The theory of prismatic society / F. Riggs. – Boston : Houghton Mifflin Company, 1964. – 477 p. 23. Roeder P. Peoples and States after 1989: the political Costs of Incomplete National Revolutions / Ph. Roeder // Slavic Review. – 1999. – Vol. 58, № 4. – P. 854–882. 24. Rustow D. Transition to Democracy: toward a Dynamic Model / D. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – № 2. – P. 337–363. 25. Schmitter P. The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups / Ph. Schmitter // American Behavioral Scientist. – 1992. – Vol. 35. – P. 422–449. 26. Shils E. Political Development in the New States / E. Shils // Comparative Politics in Society and History. – 1960. – Vol. 2, № 2. – P. 265–292. 27. Skocpol T. States and Social Revolutions : a Comparative Analysis of France, Russia and China / Th. Skocpol. – Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – 448 p.

Надійшла до редколегії 28.08.2014

С. Г. Вонсович

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ТРАНЗИТ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье освещены вопросы относительно механизмов и факторов политического транзита. Определены подходы, сгруппированные по институциональным, бихевиоральным, структурно-функциональным, эволюционным и структуралистским направлениям. Охарактеризовано политическое транзитивное развитие переходных обществ как процесс изменения состояний бифуркаций и флуктуаций с высоким уровнем неопределенности. Рассмотрена специфика транзитологических процессов на постсоветском политическом пространстве. Проанализировано содержание понятия политического транзита и демократического транзита в контексте политического развития. Показано, что политический транзит в контексте политического развития можно рассматривать как многоуровневый и многослойный процесс системных изменений, происходящих в первую очередь, на уровне политической системы, на которого влияют различные факторы как линейного, так и нелинейного характера.

Ключевые слова: политический транзит, демократический транзит, политическое развитие, трансформация.

S. G. Vonsovych

POLITICAL TRANSIT IN THE CONTEXT OF POLITICAL DEVELOPMENT

The article questions of the mechanisms and factors of political transition have been covered. Approaches grouped by institutional, behavioral, structural and functional, evolutionary and structural directions have been defined. Transitive political development of societies in transition as a process of changes in the state of bifurcations and fluctuations with a high level of uncertainty has been characterized. The specificity of transitological processes in the post-Soviet political space has been revealed. The content of political and democratic transition in the context of political development has been analyzed. It is shown that the political transit in the context of political development can be regarded as multi-level and multi-layered process of systemic changes taking place primarily at the level of the political system, which is influenced by various factors such as linear and nonlinear nature.

Keywords: political transit, democratic transit, political development, transformation.